

ЄВРОПА І БЛИЗЬКИЙ СХІД: СФЕРА МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВІДНОСИН

Присвячено дослідженню окремих теоретичних та практичних аспектів цивілізаційної теорії. Сучасну цивілізаційну динаміку досліджено в контексті проблеми цивілізаційної ідентифікації Європи та Близького Сходу. Розвинуто концепцію взаємодії цивілізацій у контексті проблеми безпеки.

The article is dedicated to studying the general contents of the theory of civilization. Modern dynamics of civilizations is examined in the context of the issue of identification of Europe and the Middle East among other civilizations. Developed are systematic conception of interaction of Civilizations in the context of Middle East Security problem.

Сучасна ситуація в світі характеризується прискореною глобалізацією багатьох процесів у планетарному масштабі, що супроводжується одночасним посиленням унікальності в розвитку окремих людських спільнот. Особливо виокремлюються в цьому плані соціокультурні макроспільноти – геоцивілізації, що формують головні риси тих чи інших спільнот. Проблеми сфери міжцивілізаційних відносин на межі тисячоліть набувають особливого значення. Сьогодні одним із найбільш актуальних наукових завдань міжнародно-політичної теорії є визначення ролі та впливу міжцивілізаційних процесів на сферу світової політики, оскільки в процесі розвитку глобальної системи міжнародних відносин простежується посилення впливу цивілізаційних факторів.

У сучасній українській міжнародно-політичній науці з'явилася чимало досліджень, в яких аналізуються проблеми цивілізації та міжцивілізаційних взаємодій, проблеми цивілізаційної ідентифікації України. Цими проблемами плідно займаються українські вчені Ю. Павленко, Ю. Пахомов, В. Гура та ін. Ними підкреслюється необхідність врахування цивілізаційного виміру проблеми безпеки.

Мета даної роботи – дослідження сфери міжцивілізаційних відносин Європи та Близького Сходу та їх впливу на проблему безпеки близькосхідного регіону. Автори роблять спробу одного з перших в українській міжнародно-політичній науці дослідження взаємодії цивілізацій Європи і Близького Сходу в безпековому контексті. Досліджуються основні етапи, закономірності та наслідки міжцивілізаційних відносин, під якими розуміється, як зазначає професор Університету Рейтаку м. Токіо Ш. Іто, "арена постійної і стійкої взаємодії цивілізацій у визначених територіальних межах і в певні проміжки часу" [3, с. 123].

Автори враховують, що ті культурно-історичні та географічні реальності, які визначаються термінами "Європа" та "Близький Схід", історично являли собою сукупність різних цивілізацій.

Систематикою цивілізацій за періодами та типами займається цивілізаційна таксономія. Критерії періодизації різняться залежно від підходів до дослідження цивілізацій, головними з яких вважаємо як стадіальні теорії, так і проміжні їх варіанти – визнання існування груп синхронних цивілізацій, лінійні теорії, коваріантні та постмодерністські теорії [5, с. 171]. Російський дослідник Ю. Яковець, створивши власну концепцію на основі синтезу теорії А. Тойнбі та марксизму, виокремлює чотири покоління локальних цивілізацій: перше – неолітичне, друге – рабовласницьке (ранньорабовласницьке та античне), третє – феодальні (ранньофеодальні та індустріальні), нарешті четверте покоління локальних цивілізацій на постіндустріальній фазі розвитку [15, с. 36].

У коваріантній теорії К. Ясперса історичний час обмежений початком і кінцем і поділяється на чотири періоди: доісторія (передісторія); стародавня культура, осьовий час та технічний вік. У період, осьовий часу духовного основоположення людства (800–200 рр. до н. е.) відбувається розділення на Схід та Захід, світ Пе-

редньої Азії та Європи починає протистояти двом іншим світам – Індії та Китаю [4, с. 177].

Ю. Яковець розглядає цивілізації як "визначену стадію в циклічному розвитку суспільства в цілісності елементів, що її складають". На підставі цього виокремлюються сім світових циклів-цивілізацій, об'єднаних в три суперцикли. Перший суперцикл – період становлення суспільства. Його епіцентри – Єгипет, Месопотамія, Індія та Китай, а також Греція та Рим. Другий суперцикл – період зрілості суспільства, його епіцентрами вже стають Західна Європа та Північна Америка. Третій суперцикл – постіндустріальна цивілізація, розпочинається в з другої половини ХХ ст. Його епіцентри – Японія, США, Китай, Європейський Союз [10, с. 31–32].

Деякі дослідники вважають, що кожна локальна цивілізація має свій ритм розвитку. У той же час існує і інший підхід, згідно з яким цей ритм більш-менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій. Суміжні цивілізації синхронізуються в своїй динаміці. Виокремлюються такі групи синхронних цивілізацій: середземноморсько-близькосхідна; азійська; західноєвропейська; американська; африканська; східноєвропейські та північноазійські локальні цивілізації.

До першої групи належали держави Близького Сходу, а також Італія та Греція. На другому суперциклі вони опинились в другому ешелоні розвитку. Країни другої – Індія, Китай, Японія, Середня Азія. Вони були епіцентром цивілізації на початку другого суперциклу. До третьої групи належать країни Європи – Іспанія, Британія, Франція, які були колоніальними імперіями. Наприкінці індустріальної епохи вони починають втрачати свої позиції. В американській групі стародавній цивілізації були знищені, виникли нові, дочірні щодо західноєвропейської цивілізації, які набули самостійного характеру.

Як зазначає російський філософ В. Соловйов, дихотомія Схід-Захід створена самою історією. Ще Геродот відносив її початок до часів напівісторичних: перші вияви протистояння між Європою та Азією він вбачав в викраденні фінікійцями жінок з Аргосу і Олени сином троянського царя Пріама Парісом [2, с. 8].

Методологічні підвалини порівняльно-типологічного дослідження цивілізацій західного та східного типу розвитку закладені ще в праці М. Конрада "Захід і Схід". Особливе значення в контексті дослідження міжцивілізаційних взаємодій Європи та Близького Сходу мають ісламохристиянські відносини, оскільки саме з поширенням ісламу і створенням Арабського халіфату виникає релігійно-ідеологічне протистояння Європи та Близького Сходу. У цьому аспекті варто згадати і арабські завоювання під гаслами ісламу, і "зворотні процеси" – хрестові походи, колоніальні загарбання європейців на Близькому Сході.

У той же час ще російський дослідник М. Данилевський (1822–1885) головним критерієм локальної цивілізації (культурно-історичного типу) вважав не релігію, а неповторний шлях розвитку. Його перелік складався з 12 культурно-історичних типів [4, с. 177]. Німецький дослідник О. Шпенглер (1880–1936) поруч із захід-

ноєвропейською виокремлював єгипетську, вавилонську, візантійсько-арабську цивілізації, які історично існували на Близькому Сході [11, с. 18]. Англійській вчений А. Тойнбі нараховував 47 локальних цивілізацій трьох поколінь, з них "п'ять" живих цивілізацій початку ХХ ст. – західну, православну-християнську, ісламську, індуїстську, далекосхідну, за основу класифікації взявши перш за все належність до тої чи іншої релігії [8, с. 18]. Схематично цей розвиток виглядає таким чином: примітивне суспільство; вища цивілізація першої генерації; вища цивілізація другої генерації; вища вселенська церква; вища цивілізація третьої генерації.

Аналізуючи світ сучасних цивілізацій четвертого покоління, Ю. Яковець визначає такі їх головні особливості, враховуючи, що більшість з них ще перебуває на стадії формування:

- посилення диференціації порівняно з цивілізаціями третього покоління. Наприклад, західна цивілізація поділяється на материнську-західноєвропейську; дочірні – північноамериканську, латиноамериканську, океанічну, далекосхідну, китайську, японську та буддійську. У складі далекосхідної цивілізації виокремлюються китайська, японська, можливо, буддійська. Продовжують існувати індійська і мусульманська цивілізації. Євразійська цивілізація перебуває на стадії розпаду. Східноєвропейська цивілізація (до якої він відносить і Україну), ще остаточно не сформувалась, дрейфує від євразійської до західноєвропейської. У стані кризи – африканська цивілізація [14, с. 47–48].

Вибір шляхів розвитку та зовнішньополітичних орієнтирів залежить від культурно-цивілізаційних традицій. У межах дихотомного поділу на західні та східні цивілізації серед цивілізацій Сходу можна виділити кілька культурно-цивілізаційних блоків, зокрема арабомусульманський.

Як зазначає американський вчений С. Хантінгтон, усі провідні вчені визнають існування окремої ісламської цивілізації. Іслам, який виникає на території Аравійського півострова в VII ст. н. е., швидко поширюється на Північну Африку та Піренейський півострів, а також на схід, у Середню Азію, Індостан та Південно-Східну Азію. Унаслідок цього в межах ісламу існує значна кількість окремих культур та субцивілізацій, включаючи арабську, тюркську, перську та малайську [13, с. 56]. Той же С. Хантінгтон зародження західної цивілізації відносить до 700–800 рр. н. е., погоджуючись з виокремленням трьох головних її складових: Європа, Північна Америка та Латинська Америка [13, с. 56]. З погляду російського дослідника Я. Шемякіна, культурно-історична та географічна реальність, яка визначається терміном Європа, являє собою сукупність різних цивілізацій [9, с. 7]. До їх складу відносять західну "субкумену", яка включає крім країн Західної Європи, а також частково Північної, Центральної та Південної Європи США, Канаду, Австралію і Нову Зеландію [6, с. 69]; іберо-європейську цивілізацію (країни Піренейського півострова); балканську культурно-історичну спільність; російсько-євразійську цивілізацію, включаючи крім Східної та Північної Європи ще й азійські території; проміжна східноєвропейська цивілізаційна зона (куди Я. Шемякін відносить і Україну), яка швидко зближується з Заходом; анклав ісламу на європейському континенті: Боснія, Албанія, європейська частина Туреччини, колонії мусульманських емігрантів в містах Європи [9, с. 7–8]. Таким чином, приходимо до висновку, що якщо "Європу" більшість дослідників розглядають як сукупність різних цивілізацій, то Близький Схід – як ядро мусульманської цивілізації.

Автори не ставлять за мету розглянути всі аспекти взаємодії міжцивілізаційних традицій, які існують на території Європи та Близького Сходу. Тому головним предметом дослідження є вплив міжцивілізаційних взаємодій на проблему безпеки близькосхідного регіону, зокрема на врегулювання регіональних конфліктів.

У даному контексті автори розуміють під терміном "цивілізація" історично визначений тип людського суспільства з характерними економічними, суспільно-політичними рисами і особливостями культури. Спираючись на досягнення цивілізаційної таксономії, приходимо до висновку, що якісний підхід при визначенні типу цивілізації, який враховує перш за все рівень суспільних відносин, рівень розвитку виробничих сил, характер влади та її взаємовідносини з суспільством, рівень взаємопроникнення людини та природи, дає нам підстави зробити висновок щодо належності Європи та Близького Сходу до різних типів цивілізацій.

Враховуючи інший, лінійний підхід, тобто просторово-часову складову цивілізацій, відносимо цивілізації Близького Сходу до первинних (осередкових) цивілізацій.

У цивілізаційному просторі ХХІ ст. зростає як значення цивілізаційної спільності, так і міжцивілізаційних розбіжностей; посилюється диференціація економічного та військово-політичного потенціалу окремих локальних цивілізацій, нарощується потенціал партнерства локальних цивілізацій, формується новий тип відносин між ними. Це дає підстави стверджувати про наявність двох груп цивілізацій. Перша – найбільш розвинені цивілізації при незначній долі в чисельності населення (західноєвропейська, північноамериканська, японська), друга – цивілізації з більш низьким рівнем розвитку.

Позиція дослідників щодо цивілізаційної структури світу часто відрізняється. Так, М. Мелко вважає, що існує консенсус відносно існування 12 найважливіших цивілізацій, з яких сім вже зникли (месопотамська, єгипетська, критська, класична, візантійська, центральноамериканська, андська), а п'ять ще продовжують існувати – китайська, японська, індуїстська, ісламська і західна. С. Хантінгтон констатує наявність восьми основних цивілізацій – західної, православної, китайської, японської, мусульманської, індуїстської, латиноамериканської та африканської [16, с. 87].

Відносини між цивілізаціями пройшли кілька етапів. На першому етапі, приблизно протягом трьох тисяч років після виникнення цивілізацій, контакти між ними, за деякими винятками, мали обмежений характер. Основними вивами цих контактів були торговельні зв'язки, війни та конфлікти. Цивілізації були розподілені простором і часом.

На другому етапі почала формуватись особлива західна цивілізація. Вона активно засвоювала здобутки інших цивілізацій. З XVI ст. розпочинається широкий, поступовий та цілеспрямований вплив Заходу на всі інші цивілізації, джерелом якого стали його технічні переваги. Іде процес формування європоцентричного світу.

На третьому, сучасному етапі висловлюються різні погляди як на проблеми взаємодії цивілізацій, так і на моделі глобальних взаємодій – від "зіткнення цивілізацій" до "діалогу" між ними.

З погляду С. Хантінгтона, майбутні конфлікти між цивілізаціями – це завершальна фаза еволюції глобальних конфліктів в сучасному світі. Протягом майже двох століть після Вестфальського миру в західному ареалі конфлікти відбувались головним чином між государями – королями, імператорами, абсолютними та конституційними монархами. Починаючи з Великої Французької революції, головні лінії конфліктів пролягали не стільки між правителями, скільки між націями.

Унаслідок Першої світової війни та російської революції на зміну конфліктам націй приходить конфлікт ідеологій. Міжнародна система набуває гетерогенного характеру. Сторонами такого конфлікту були спочатку комунізм, нацизм та ліберальна демократія, потім – комунізм та ліберальна демократія. Під час "холодної війни" цей конфлікт знайшов відображення в боротьбі двох наддержав, жодна з них не була державою-нацією в класичному розумінні цього терміна. Їх самоідентифікація формувалась в ідеологічних категоріях.

С. Хантінгтон приходить до висновку, що із закінченням "холодної війни" на перший план висувуються цивілізаційні розбіжності [12, с. 7–8].

У сучасних умовах важливого значення набуває проблема виявлення потенції та перспектив позитивного діалогу культур та цивілізацій, встановлення механізмів стійкої взаємодії між цивілізаціями як основи для регуляції міжнародних відносин та плідного розвитку. Позитивні кроки в цьому напрямі були зроблені мусульманською цивілізацією.

У цьому контексті важливого значення набуває висунута в 1998 р. ініціатива Ісламської Республіки Іран. Вона виступила на Генеральній Асамблеї ООН про внесення до порядку денного нового пункту – діалог між цивілізаціями.

Ця ініціатива знайшла підтримку серед держав-членів ООН. Питання діалогу між цивілізаціями залишається протягом останніх років одним із основних питань порядку денного ООН, тому що саме діалог між цивілізаціями сприяє забезпеченню міжнародної та регіональної безпеки, розвитку двосторонніх відносин між державами на міжнародному рівні. У даному контексті під діалогом цивілізацій розуміється свідома настанова, яка потребує концептуальної розробки та інституційного оформлення. Основною метою діалогу є перехід від теорії до практики. І якщо дійсно можливо за допомогою діалогу визначити нову парадигму міжнародних відносин, то цей перехід від теорії до практики набуває реальних рис.

4 листопада 1998 р. було ухвалено Резолюцію ГА ООН 53/22, згідно з якою 2001 р. було оголошено Рокком діалогу між цивілізаціями під егідою Організації Об'єднаних Націй. Для виконання Резолюції ГА ООН 53/22 9 грудня 1998 р. під егідою Президента Ірану був створений Міжнародний центр діалогу між цивілізаціями. Основною метою центру є поглиблений аналіз концепції діалогу між цивілізаціями з позицій філософії, теології, науки, літератури та мистецтва.

У листопаді 1998 р. в Греції було проведено зустріч представників Єгипту, Греції, Ірану та Італії. Під час зустрічі відбулася дискусія на тему "Спадщина давніх цивілізацій: наслідки для сучасного світу". За підсумками роботи Афінської групи було підписано Декларацію. Особливо підкреслювалося, що ця тема не обмежується лише чотирма сторонами, які підписали Декларацію, а охоплює всі давні та сучасні цивілізації.

У квітні 1999 р. у Литві було проведено Міжнародну конференцію з питань діалогу між цивілізаціями. Метою конференції було зібрати глав держав, видатних учених в галузі цивілізаційної компаративістики і діячів мистецтва з різних континентів для обговорення питань у контексті контактів між цивілізаціями в сучасному світі, обміну думками щодо існуючого стану відносин між ними, а також пошуку більш оптимальних шляхів для підвищення рівня взаєморозуміння між різними цивілізаціями.

У травні 1999 р. в Тегерані відбувся Ісламський симпозиум з питань діалогу між цивілізаціями, на якому було ухвалено Тегеранську декларацію про діалог між

цивілізаціями. Зазначене питання постійно розглядалось під час проведення сесій Генеральної Асамблеї ООН протягом 1999–2005 рр.

У Декларації тисячоліття ООН від 8 вересня 2000 р. (резолюція 55/2) відмічалось, що терпимість є однією із фундаментальних цінностей, які мають суттєво важливе значення для міжнародних відносин в ХХІ ст., і має включати в себе активне сприяння ідеям культури миру і діалогу між цивілізаціями, має базуватися на різноманітті віросповідань, культур і мов. Глобалізація характеризується закріпленням взаємозв'язку між культурами і цивілізаціями і діалог між цивілізаціями під егідою ООН надає можливість підкреслити, що глобалізація є не тільки економічним, фінансовим і технологічним процесом, який може принести велику користь, але і являє собою гуманітарну проблему, яка змушує визнати взаємозалежність людства і його велике культурне різноманіття.

Розвиток відносин між мусульманською та іншими цивілізаціями значно ускладнився внаслідок подій 11 вересня 2001 р. Але зробимо припущення, що той факт, що за останні роки не так вже й багато зроблено для ліквідації міжнародного тероризму, свідчить про зацікавленість у цьому певних кіл, у тому числі і за межами Близького Сходу.

Виходячи з гетерогенного характеру близькосхідної регіональної системи, в тому числі і в цивілізаційному аспекті, потребують аналізу особливості процесу її формування і розвитку, який значною мірою визначав характерні риси міжцивілізаційних взаємодій в цьому регіоні.

У самій теорії систем закладена можливість розглядати її частини як підсистеми, виходячи з того, що незважаючи на цілісність планетарної міжнародної системи, низка міжнародних взаємодій не вписуються в неї і мають певну автономію. Існують певні закономірності, пов'язані з цивілізаційною, географічною, територіально-економічною, культурною, етнопсихологічною специфікою частин системи або її підсистем. Ці більш вузькі закономірності описують функціонування регіональних та субрегіональних підсистем, тобто сукупності специфічних міжнародних взаємодій, в основі яких лежить спільна географічна та культурно-цивілізаційна належність.

У процесах формування та функціонування різних регіональних підсистем міжнародних відносин географічний фактор завжди відіграв важливу роль. Географічне середовище здійснювало вплив на процес системотворення, структуру, функціонування та розвиток системи міждержавних відносин.

Серед різних рівнів структури системи міждержавних відносин, різних її складових можна виокремити такі, які тієї чи іншої формі відповідають цивілізаційним поняттям. Багато важливих міжнародно-політичних процесів, що є ключовими в усій системі міждержавних відносин, які визначають її структуру, функціонування та розвиток, інколи навіть на глобальному рівні, формуються під значним впливом факторів, які мають міжцивілізаційний характер.

У західній міжнародно-політичній науці поняття "Близький Схід" мало політичне забарвлення та модифікувалося залежно від змін стратегічних настанов провідних країн Заходу щодо цього регіону. Будь-яких твердо і беззастережно встановлених меж цього регіону немає, проте існує певна домовленість щодо віднесення до нього держав, розташованих на території, що простягається від Єгипту до Перської затоки й від Туреччини та Ірану до Індійського океану. Значення терміна залежить від його конкретного вживання.

На думку авторів, різноманітні визначення поняття "Близький Схід" упродовж тривалого часу застосовува-

лися для різних цілей. У контексті дослідження проблеми міжцивілізаційних взаємодій доцільно використовувати таке визначення: це всі держави-члени Ліги арабських держав, Ісламська Республіка Іран та Ізраїль. Таким чином, більша частина країн Близького Сходу самоідентифікують себе з ісламською цивілізацією.

Одним із найбільш поширених факторів, який призводить до утворення регіональних та субрегіональних структур, є регіональні конфлікти. Близький Схід існує як відносно самостійна підсистема міждержавних відносин у тому числі і внаслідок наявності цілого комплексу, ієрархії тісно взаємопов'язаних конфліктних ситуацій, центральне місце серед яких займає близькосхідний конфлікт. Одним із найбільш тривалих конфліктів регіонального значення, що вплинув на військово-політичний розвиток регіону, був арабо-ізраїльський конфлікт, до якого в різні періоди часу були безпосередньо залучені країни, що належали до різних цивілізацій. Він є джерелом та каталізатором майже всіх інших конфліктів близькосхідного регіону. Щодо свого внутрішнього змісту близькосхідне врегулювання має кілька тісно пов'язаних аспектів.

Перший аспект – національний, або безпосередньо палестинський. Це насамперед питання національного самовизначення палестинського народу.

Другий аспект – регіональний. Близькосхідний конфлікт на регіональному рівні був конфліктом між Ізраїлем, з одного боку, і арабськими країнами, об'єднаними в Лігу арабських держав.

Міжнародний, міжцивілізаційний аспект полягав в тому, що, враховуючи значення цього регіону, в конфлікті з самого початку були задіяні зовнішньорегіональні, в тому числі і європейські держави.

На сучасному етапі регіон залишався уразливим та є ареною конфліктів двох типів: спричинених внутрішніми суперечностями країн регіону (арабо-ізраїльськими та арабо-іранськими протиріччями, ситуацією в іракському та турецькому Курдистані, проблемою Західної Сахари, розвитком ісламізму, конфліктів, спричинених розмежуванням країн регіону, суперечками навколо кордонів, розподілу водних ресурсів, нафтових родовищ тощо); міжцивілізаційних конфліктів, спровокованих позарегіональними державами, які прагнули гегемонії в регіоні шляхом використання будь-яких місцевих слабостей.

У сучасних умовах дедалі більшу роль відіграють загрози, спричинені релігійними проблемами та проблемами міжнародного тероризму.

У 1990-х рр. однією з основних причин стурбованості у сфері безпеки стає тероризм. Після подій 11 вересня 2001 р. виникла нова ситуація у сфері безпеки, політика в усьому світі знову стоїть під знаком безпеки, але по-іншому, ніж у часи холодної війни. Не виникає сумніву, що це безпосередньо пов'язано з розвитком ситуації на Близькому Сході, зокрема у сфері міжцивілізаційних взаємодій. Хоча ці теракти не мали однозначної політичної мотивації, їх розглядали і в контексті близькосхідного врегулювання, палестинської проблеми і в зв'язку з присутністю американських збройних сил на території Саудівської Аравії, подій в Афганістані та Чечні, загальном конфлікті західної та ісламської цивілізації. Адже терористичні дії ісламських фундаменталістів, перш за все проти США та Ізраїлю, спрямовані, за їх твердженнями, проти західної цивілізації в цілому. Ці події стали свідченням розмивання кордонів між внутрішнім та міжнародним порядком.

Як підкреслювалось авторами, головним предметом дослідження є вплив системи міжцивілізаційних взаємодій на проблему регіональної безпеки Близького

Сходу, зокрема на проблему врегулювання регіональних конфліктів. Об'єкт пізнання як система функціонує в середовищі і взаємодіє з іншими системами.

Системі міжцивілізаційних взаємодій притаманна якість до еволюції, адаптації до нових умов шляхом створення нових зв'язків між елементами системи, а також елементів системи із своїми локальними цілями.

Близький Схід здавна був і залишається одним із вибухонебезпечних регіонів світу. У країнах Близького Сходу використання військової сили було традиційним інструментом забезпечення внутрішньої політичної стабільності. Це пов'язано з домінуванням авторитарного характеру державної влади.

У політичному плані цей регіон визначався багаторічним міждержавним суперництвом регіональних "центрів сили" – Ізраїлю та арабських країн. Крім того, існувало протистояння арабських країн, Іраку та Ірану, Ірану та Саудівської Аравії, Іраку та Саудівської Аравії, арабських країн та Ірану, що також відіграло важливу роль у розстановці там політичних сил.

Аналіз факторів, причин та умов конфліктогенності близькосхідного регіону надає інтегральну характеристику розвитку відносин між Європою та Близьким Сходом. Відносно предмета даного дослідження, до факторів можна віднести ті передумови, які призводять до регіональних конфліктів. Вони являють собою ті загальні, стійкі зв'язки та тенденції, які стають рушійною силою конфліктів, тим середовищем, в якому вони відбуваються.

Об'єктивні умови формуються під впливом змін у геополітичній та військово-стратегічній ситуації в регіоні, внутрішньополітичній ситуації в країнах регіону, системі міжцивілізаційних відносин.

Різноманітність існуючих проблем безпеки близькосхідного регіону потребує вивчення дестабілізуючих тенденцій на всіх його структурних рівнях. Науковий прогноз його розвитку є неможливим без аналізу наявних та прихованих вузлових протиріч. Дослідження та оцінка природи й характеру ймовірних загроз є необхідним кроком, що передуює їх попередженню.

Традиційно загрози поділяються на внутрішні та зовнішні. Розглядаючи Близький Схід і як самостійний регіон, і як ядро арабської цивілізації, і як структурну частку системи міжнародної, автори визначають внутрішні, або внутрішньонаціональні (на рівні окремих країн), регіональні (на рівні всього регіону), субрегіональні (на рівні його окремих субрегіонів) та зовнішні загрози його безпеці.

Головні чинники, що в цілому визначають співвідношення конфліктності та стабільності на Близькому Сході, можна узагальнити таким чином: зовнішньополітичні загрози, включаючи небезпеку військової агресії; регіональні загрози, джерелом яких є арабо-ізраїльські та арабо-іранські суперечності, проблема безпеки Перської затоки, існуючі протиріччя між окремими арабськими країнами, ісламський тероризм, проблема водних ресурсів та ін.; внутрішні загрози: внутрішня політична та соціальна нестабільність, релігійні та етнічні конфлікти; суперечності, які існують у межах суспільства між владою і народом або всередині самої влади.

Поняття "загроза", яке традиційно пов'язувалось з військовим протистоянням, у сучасних умовах значною мірою трансформується. Посилюється тенденція до поступового зменшення значення військової загрози порівняно з іншими, не менш вагомими. Пряма та непряма загроза безпеці виникає внаслідок потенційних конфліктів, що можуть бути спричинені чинниками кількох рівнів: зовнішніми; на Близькому Сході; в окремих субрегіонах, зокрема в Перській затоці.

Не виключене зростання напруженості та виникнення збройних конфліктів в зв'язку з діяльністю ісламістів, які користуються підтримкою зовнішньорегіональних держав. Крім того, внутрішня дестабілізація в одній чи кількох країнах регіону може бути викликана діями мусульманських екстремістів, що заохочувались окремими державами регіону.

Ісламський екстремізм у вияві фундаменталізму, перетворився на серйозну регіональну проблему. Існує певна низка чинників цього нового феномена. Головні з них виникли внаслідок ідеологічного вакууму, спричиненого руйнацією тоталітарного соціалізму в країнах Східної Європи, та свідомої підтримки ісламського екстремізму на Арабському Сході з боку деяких інших режимів.

Між країнами регіону існує низка непорозумінь, кожна з них розглядає сусідні країни як потенційне джерело загрози.

Для більшості країн регіону є притаманним складний комплекс внутрішніх проблем, пов'язаний, з одного боку, з незавершеністю процесу формування націй та національних держав, а з другого боку, з нерівномірністю розвитку як в масштабах окремої країни, так і регіону в цілому внаслідок нерівномірного розподілу природних ресурсів, передусім нафтових і водних. Нерівномірність розвитку приймає кілька вимірів: економічний; гео економічний (розміщення виробничих сил); етнічний (розподіл національних багатств між різноманітними етнічними групами); соціальний (розподіл багатств між класами та соціальними групами); демографічний (зростання чисельності іммігрантів, що загрожує порушенням етнічного балансу).

Близькосхідний простір перетинається кордонами національних держав. За даними Арабської організації праці, в 22 країнах арабського світу загальна чисельність робочої сили становить 98 млн осіб, з них 12 млн – безробітні, 22 млн – частково безробітні. Найбільша частка безробітних в Іраку (60 %), Ємені (25 %), Алжирі (21 %), Йорданії (19 %), Судані (17 %), Марокко та Лівані (15 %), Тунісі (12 %), Єгипті (9 %). Неписьменних серед арабів 60 млн. У той же час до складеного журналом "Форбс" переліку мільярдерів увійшло 11 арабів, з них 8 – з Саудівської Аравії, по одному з ОАЕ, Кувейту та Лівії [7].

Особливість економічного становища арабського світу, яка має безпосередній вплив на розвиток відносин з європейськими країнами, зокрема ЄС – це значення нафтового фактора, особлива роль нафти в економіці країн.

Сукупність таких проблем та суперечностей у країнах регіону може призвести до переростання внутрішніх конфліктів у міжнародні.

Гострого міжнародного значення набуває проблема прав людини в близькосхідному регіоні та її інтерпретація на Заході. Система міжнародно-політичних цінностей, що формується на межі тисячоліть, покликана забезпечити відповідні норми взаємовідносин держав на новому цивілізаційному етапі розвитку людства, ставить інтереси людської особистості та додержання її невід'ємних прав вище інтересів держави та державного суверенітету. Подібна гуманістична та антропоцентрична концепція вимагає зміни розуміння поняття "безпека" та його тлумачення відповідно до необхідності дотримання прав людини, що проголошені в документах ООН. Однак при цьому слід вважати, що базові цінності, які є прийнятними для мусульманських країн у сфері політичних та цивільних свобод, прав людини, відрізняються від визнаних у країнах західної демократії.

Специфічним джерелом суперечностей є також екологічне співіснування держав. Ця проблема може знач-

ною мірою стимулювати загострення міждержавних відносин, та негативний вплив людської діяльності на природу набуває чималого політичного значення.

Крім того, характерною рисою країн Близького Сходу є релігійне забарвлення будь-яких найрізноманітніших проблем та суперечностей. Незавершеність процесів формування сучасної державності, політичної правової культури, системи соціальних та гуманістичних цінностей і пріоритетів робить неминучим зростання впливовості ісламу. Іслам, який вважається невід'ємним від держави та права, стає природним притулком для тих, хто шукає в мусульманському традиціоналізмі підґрунтя для цивілізаційного виживання всупереч загрозі панування західних цінностей. Діяльність екстремістських мусульманських рухів та організацій, що вдаються до терору в боротьбі проти уряду, періодично спричиняла різке підсилення напруженості.

Самостійне місце в переліку дестабілізуючих чинників займає гонка озброєнь, яка пов'язана з проблемою неконтрольованого розповсюдження ядерних та інших видів зброї масового знищення. Схильність країн Близького Сходу до застосування сили як засобу забезпечення національної та регіональної безпеки є одним із головних чинників нарощування озброєнь. На Близькому Сході виникла специфічна геополітична зона з високою концентрацією озброєнь та наявністю комплексу кризових та конфліктних ситуацій. Гонка озброєнь у регіоні відрізняється високими темпами, технологічним удосконаленням та ускладненням систем озброєнь (так звана технологічна гонка озброєнь призводить у багатьох випадках до фактичного усунення різниці між звичайними видами озброєнь та зброєю масового знищення), наявністю тактичних та стратегічних видів наступальних озброєнь, можливістю виникнення в регіоні ядерних озброєнь.

"Ядерний чинник", у свою чергу, разом з фактором розповсюдження інших видів зброї масового знищення, матиме значний вплив на проблему безпеки Близького Сходу в контексті між цивілізаційних взаємодій.

Економічні та соціальні проблеми великою мірою виступають як визначальні фактори, що спричиняють дестабілізацію ситуації на Близькому Сході. Вони є джерелом зростання міжнародної напруженості та серйозних конфліктів, що відбуваються. Виникнення нових гео економічних пріоритетів справляє не тільки позитивний вплив на стан безпеки, зближуючи країни одна з одною та інтегруючи їх до світового співтовариства, а й може створювати виклики існуючому порядку та руйнувати відносини, що склалися між державами. У першу чергу, це посилення економічного протистояння між Північчю та Півднем, зростання дискримінаційних тенденцій в економічній політиці розвинених країн Півночі.

Нові проблеми виникають також у зв'язку з конкурентною боротьбою за економічне лідерство між країнами Близького Сходу. Економічні і економічно мотивовані чинники, такі як прикордонні суперечки щодо розподілу територіальних вод, використання водних ресурсів та видобутку корисних копалин, можуть стати додатковим джерелом внутрішньорегіональних конфліктів та дестабілізувати ситуацію в регіоні.

Проте, незважаючи на зростання значення економічних та економічно мотивованих чинників у сучасних міжнародних відносинах, чималий вплив на стан та перспективи міжнародної безпеки мають військово-політичні чинники. Не викликає сумніву, що найважливішими серед них є арабо-ізраїльське протистояння, арабо-ізраїльські та арабо-іранські протиріччя, між-арабські відносини, забезпечення стабільності існуючих політичних режимів, прискорення неконтрольованого зростання військових потенціалів країн регіону.

Наявність багатосторонньої системи безпеки на Близькому Сході, яка була б спрямована на нормалізацію відносин між арабськими країнами та Ізраїлем, мала б позитивний вплив на регіональне співробітництво та міжцивілізаційні відносини.

Значення сфери міжцивілізаційних відносин Європи і Близького Сходу як арени взаємодії цивілізацій у визначених територіальних межах полягає в тому, що вони реалізують досвід внутрішнього діалогу основних цивілізаційних начал, які існують у світі і взаємодіють як зовнішні стосовно один до одного сили. У їх взаємодіях простежуються загальні тенденції та закономірності, дослідження яких має важливе значення і для України, для якої гостро постає проблема цивілізаційної самоідентифікації, пов'язана з визначенням шляхів її зовнішньополітичної орієнтації.

1. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романо-германскому. – М.,

1991. 2. А.В.Журавський Християнство и ислам. Социокультурные проблемы диалога. – М., 1990. 3. Ито Ш. О диалоге цивилизаций и сферах мѣжцивилизационных отношений // Синтез цивилизации и культуры // Междунар. альманах. – М., 2003. 4. Коппель О.А. Пархомчук О.С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. – К., 2004. 5. Коппель О.А. Пархомчук О.С. Проблема взаємодії цивілізацій і характер її впливу на міжнародні відносини // Вісн. Міжнародні відносини. – Вип. 23. 6. Померанц Г.С. Теорія субкультури і проблема своєобразия стьковых культур // Померанц Г.С. Выход из транс. – М., 1995. – Кн. 2. 7. А.Суботин. Арабський мир и глобалізація // Известия. – 2005, 17 авг. 8. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 т. – К., 1995. 9. Шемякин Я.Г. Европа и Латинская Америка: взаимодействие цивилизаций в контексте всемирной истории. – М., 2001. 10. Широкова И.Г. История цивилизаций. – М., 1999. 11. Шпенглер О. Закат истории. Очерки мифологии мировой истории. – М., 1993. 12. С.Хантингтон. Новый світовий порядок у XXI столітті: глобальні тенденції та їх значення для України // Нац. безпека і оборона. – 2000, – № 7. 13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М., 2003. 14. Яковец Ю.В. Глобалізація и взаимодействие цивилизаций. – М., 2003. 15. Яковец Ю.В. У истоков новой цивилизации. – М., 1993. 16. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.Y., 1996.

Надійшла до редколегії 16.12.05

О. Хилько, канд. політ. наук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Розглянуто пріоритети зовнішньої політики України, спрямовані на ефективне забезпечення її національної безпеки, якими є європейська та євроатлантична інтеграція. Запропоновано конкретні кроки досягнення зазначених пріоритетів, зокрема зміцнення ролі України як регіонального лідера в рамках ГУУАМ, ОЧЕС.

Priorities of Ukrainian foreign policy (such as European and Euroatlantic integration) aimed at efficient securing of Ukrainian national security were analyzed. Certain ways of these priorities achievement were proposed, in particular, enhancement by Ukraine of its role as a regional leader within GUUAM, OBSEC.

Проблема забезпечення національної безпеки є одним із ключових чинників, що зумовлюють вибір зовнішньополітичних пріоритетів держави або об'єднання держав. Такий підхід був затребуваний не лише в часи біполярної епохи; у постбіполярну добу взаємозв'язок і взаємозалежність зовнішньої політики і безпеки залишається не менш актуальним. Недаремно Європейський Союз, членства в якому прагне Україна, об'єднав в один блок Спільну зовнішню політику та політику безпеки (СЗППБ), таким чином підтверджуючи, що забезпечення безпеки є однією з найважливіших функцій зовнішньої політики.

Питання про те, якою має бути зовнішня політика України, щоб вона могла ефективно забезпечувати її національну безпеку, залишалося відкритим практично протягом усього періоду існування незалежності держави. У зв'язку з цим зовнішня політика нашої держави переживала різкі коливання – від гучних заяв про вступ України до НАТО та ЄС як потенційних гарантів її національної безпеки до декларацій про тісну співпрацю з Росією, що забезпечувало б, у першу чергу, економічні інтереси України. Окрім політичних чинників, значною мірою таку "багатовекторність" спричиняла й відсутність чіткого визначення самих загроз національній безпеці України, а також засобів і механізмів їх упередження й подолання.

Певною мірою зазначені питання були окреслені в таких нормативно-правових документах, як Основні напрями зовнішньої політики України та Концепція національної безпеки України, які, однак, розроблялися в першій половині 90-х – період становлення української незалежності – і носять загальнодекларативний характер, акцентуючи увагу на тому, що нова держава не є ворогом ні для кого і спрямована на глибоке співробітництво з державами всіх регіонів та структурами універсальної і регіональної безпеки. Серед напрямів державної політики національної безпеки України в політичній сфері Концепція називала "входження в існуючі

та створювані системи універсальної та регіональної безпеки" [2, с. 11]. Постанова Верховної Ради "Про основні напрями зовнішньої політики України" 1993 р. проголошувала, що "...пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, таких як НБСЕ, РПАС, НАТО, ЄС. Безпосереднє і повне членство України в такій структурі створюватиме необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки" [6, с. 944].

Зрозуміло, що відкладання питання забезпечення національної безпеки на таку далеку і непевну перспективу, як створення ефективної загальноєвропейської, а то й світової структури безпеки, не кращим чином позначалося на формуванні чіткої зовнішньополітичної стратегії держави. У той же час деякі міжнародні чинники підштовхували Україну до більш чіткого визначення своїх зовнішньополітичних пріоритетів у сфері національної безпеки. Зокрема, такими чинниками були:

– зміна середовища безпеки як на міжнародному, так і на регіональному рівнях, якісна зміна загроз безпеці, поява так званих м'яких загроз та усвідомлення неможливості їх подолання на національному рівні; поширення міжнародного тероризму виявило надзвичайну вразливість, здавалося б, навіть найбільш захищених суб'єктів міжнародної безпеки;

– розвиток та нарощування Європейським Союзом оборонних та безпекових функцій – заснування Спільної зовнішньої політики та політики безпеки, Європейської політики безпеки та оборони, переобрання Євросоюзом на себе функцій та структур Західноєвропейського Союзу; проголошення Євросоюзом готовності взяти на себе відповідальність за глобальну безпеку [7];

– трансформація Організації Північноатлантичного договору з інструменту залякування часів "холодної війни" в регіональну структуру безпеки, яка поєднує євроатлантичний регіон, та розширення її функцій з суто воєнних до політичних, економічних, гуманітарних, екологічних тощо; покладення на Альянс функції поши-